

Opponensi vélemény

Balogh Margit: Mindszenty József (1892-1975) c. doktori munkájáról

Balogh Margit történész doktori eljárásra benyújtott műve jóval több egy hányatott sorsú magyar egyházfő részletesen taglalt és okadatolt biográfiájánál – egy egész történelmi korszak politikai és közéleti korrajzát nyújtja. A szerző ezt a következőképpen indokolja: Mindszenty József „két korszak határán élt, mitizált főszereplője kora közéletének, épp ezért felfogását osztani és vitatni 20. századi történelmünk egészének értékelésével, a múlt és a jelen megértésével ért fel – és ér fel szinte a napjainkban is” (p. 1375).

Ez a nagy igényű vállalkozás növelte szokatlanul terjedelmessé a doktori eljárásra benyújtott művet. A szerző immár két évtizede kutatja a tárgyat, és bár korábban már megjelent egy rövidebb monográfiája Mindszenty József életéről és szerepéről a magyar társadalmi és politikai változások forgatagában, a vita nem csitult el, és a politikai széljárás változásaiból ítélve várhatóan a jövőben sem fog. Ez indokolhatta, hogy a szerző szélesebben merített a feldolgozható forrásokból, s a lehető legalaposabban körbejárta tárgyat. Több intézményben és országban folytatott részletes levéltári kutatásokat, új kiadványok és források feldolgozásával jelentősen gazdagította a korábban kialakított képet, és minden eddiginél részletesebb, okadatolt, számos félreértést eloszlató történeti munkával lepte meg olvasóit. Ennyiben egészen eredeti, új kutatási eredményt felvonultató művet alkotott, amely megkerülhetetlen kiindulópontja lesz a témakör minden további – legalábbis tudományos igényű - feldolgozásának.

A benyújtott tudományos értekezésnek opponensként két érdemi vonását szeretném kiemelni. Az egyik az ismertetett és elemzett tények és adatok gazdagsága és hitelessége. A másik a szerzőnek az a képessége, hogy a történetíró legfőbb erényét, a tények és összefüggések „sine ira et studio” szellemű tárgyalását képes volt mindvégig következetesen érvényesíteni. Művében nem találkozunk elfogult és egyoldalú ítéletekkel – mindenkor törekedett megérteni a kor szereplőinek valódi indítékait, szerte foszlatni legendákat és cáfolni történeti pletykákat. Művében megszólaltatja a mindenkori hatalom és az egyházak konfliktusában érintett szereplők mindegyikét, bemutatja szempontjaikat és értékeléseiket, feltárja valódi szándékaikat és törekvéseiket. Erre jó példa az a körültekintő alaposság, amellyel a szerző bemutatja a katolikus egyház képviselőinek viszonyát a földreformhoz, amelyet igen gyakran eltorzítva és rágalmakra alapozva tárgyaltak a korabeli és a későbbi

politikai vitákban. Bár az egyházi intézmények fenntarthatóságát nyilvánvalóan súlyosan érintette az ügy, ennek ellenére, amint a szerző kimutatja, az egyház nem utasította el eleve a földreformot. A szerző legendaként leplezi le, hogy Mindszenty 1956-os rádiós beszédében a földtulajdon-viszonyok restaurációját követelte volna. A politikai propaganda ezt súlykolta évtizedeken át, azonban a beszéd itt közölt teljes leírata mindenkit meggyőzhet arról, hogy erről szó sem volt a prímás beszédében. A konfliktusok jó része persze eleve kódolva volt a háború nyomán kialakult helyzetben, amikor az elmaradott, félféudális viszonyok meghaladásában érdekelt társadalmi erők az egyházakban is a haladás fékjét látták. Ám az ellentéteket az egyházak szabad működésének súlyos korlátozása élezte ki a kommunista diktatúra fokozatos kiépülése nyomán. A kommunista hatalom ideológiai célkitűzése a vallásosság elszorvasztása volt, amelyet a haladás kerékkötőjének tartottak. Ezt célozta a korábban dominánsan egyházi fenntartású iskolák tömeges államosítása és több más korlátozó intézkedés. Azonban a történetek hű krónikájából kiderül, hogy az ütközést kiváltó közvetlen botránykő mégis a prímás változatlanul fenntartott közjogi legitimitási igénye volt. Már az 1945-ös ideiglenes nemzeti kormány képviselői, és később a köztársaság új tisztségviselői is értetlenkedve fogadták a történelmi legitimitásnak a prímás által fenntartott igényét. Csak a formálódó új demokráciában ez még nem esett olyan súlyba, mint később, a teljes kommunista hatalomátvételt követően.

A könyv középpontjában Pehm/Mindszenty József élete és sorsa, társadalmi és egyházpolitikai ténykedése és a mindenkor hatalommal szembeni viszonya áll. Mivel Mindszenty személye és sorsa, szerepének megítélése mindmáig ellentétes megítélések tárgya, ezért bizonyára lesznek, akik vitatni fogják a szerző egyes megállapításait, de a könyv olvastán egyértelműen elmondható, hogy Balogh Margit műve a legjobb történetírói tradíciókat követve igyekezett az események sokoldalú, jól dokumentált ábrázolásával a történetek valódi mozgatórugóit feltárni. Az élettörténet korai szakaszainak részletes feltárása arra is rávilágít, milyen történelmi és társadalmi tapasztalatok formálták a főpap világnézetét, erkölcsi és politikai meggyőződéseit.

Opponensként – politikaelméleti nézőpontból - három kérdést emelnék ki a könyvben részletesen tárgyalt kérdések sokaságából: a legitimitás, a keleti politika és a lelkiismereti és vallásszabadság kérdését a modern társadalmi körülmények között. Mind a három kérdés központi jelentőségű Mindszenty József magyar hercegprímás történelmi alakjának és sorsának megítélésében.

1.

Ami az elsőt illeti, a politikai legitimitás kérdése a nagy korszakváltások időszakában mindig kritikussá válik, és Mindszenty alakjának és hányatott sorsának, ellentmondásos megítélésének is ez a kulcsa. Amint a könyv szerzője kifejti, Mindszenty kezdettől fogva meggyőződéses legitimista volt, a Szent Korona és a királyi hatalom közjogi folytonosságát képviselte, és amikor ez megszakadt, a katolikus egyház fő feladatának gondolta annak töretlen képviselését. A köztársasági államformát Pehm József már 1918-19-ben is elvetette, és mindvégig a Habsburg-dinasztia uralmi jogcímét tartotta az ország történelmi alkotmányához egyedül illő megoldásnak, amelyet külső kényszer miatt átmenetileg nem lehet érvényesíteni. Ez volt a háttér a Horthy-rezsimmel szembeni tartózkodásának, és még inkább a nációkkal és a nyilas kormánnyal való politikai szembenállásának is, noha a morális szembenállásnak természetesen voltak más, a keresztény erkölcsiségében rejlő okai is.

A legitimitás valóban a politika egyik kulcskérdése, és azt jelenti, hogy az alattvalók belső morális indítékból elfogadják a hatalom birtokosainak jogcímét az uralkodásra. „Legitim a rend, ha a cselekvők egy érvényes rend képzetéhez igazodnak, amelynek törvényességében, jogosságában hisznek – írja Max Weber, a kérdés első modern elméletének megfogalmazója. Ez biztosítja az uralom olajozott működését, amelynek nem kell csupán a nyers erőszakra támaszkodnia. Természetesen a tradicionális társadalom uralkodó államformájának, a monarchiának mindig is fontos legitimációs erőforrása és támasza volt az uralom vallási szentesítése. A trón és oltár szövetségét azonban megrendítette a modern társadalmi viszonyok kialakulása, és ettől kezdve racionális elméletet is kellett alkotni a védelmére. Ez a modern konzervativizmus születésének történelmi pillanata. Az „érvényes rend” képzeete nem maradhatott többé ugyanaz, mint a régi időkben, amikor az emberek mindennapi életét is keretbe foglaló egyház szentesítette az uralmat, és egyidejűleg – M. Weber kifejezésével – domesztikálta az alattvalókat. Új társadalmi erők léptek fel, a polgári forradalmak – a szocialistáról nem is szólva – új legitimációs ideológiákat kerestek hatalmuk alátámasztására. Az ún. dinasztikus, „történelmi” legitimitás elvét is elsőként Talleyrand megfogalmazásában emelték elméleti rangra a napóleoni háborúkat lezáró Bécsi Kongresszuson. Ezt az elvet azonban mindjobban aláásták a háborúk, az azt követő forradalmak és ellenforradalmak, a monarchiák bukása vagy parlamenti ellenőrzés alá vonása. Mindez nyilvánvalóan érintette az egyházak társadalmi helyzetét és politikai környezetét is. Ekkor indult meg az a máig tartó alkalmazkodási folyamat, amely az egyházaknak a modern világban betöltött helyét igyekezett újra definiálni.

Csak a magyar polgárosodás elmaradottsága, a félféudális függési viszonyok és a magyar királyság felbomlásának sokkja a trianoni békeszerződés nyomán adhat arra magyarázatot, hogy a dinasztikus legitimitás elve miért maradt fenn ilyen súllyal a magyar katolikus egyház mértékadó köreiben. Mint a könyv szerzője rámutat, Mindszenty személyében szorosan összekapcsolódott a nemzeti és a keresztény identitás, a legitimizmus politikai doktrínájával együtt viszont ez elkerülhetetlen konfliktusba sodorta bármilyen, a régi rendet meghaladni kívánó politikai erővel.

A könyv részletesen bemutatja az egyházfő életútjának egyes állomásait, nyomon követve nézeteinek alakulását tanulmányai és életének fordulópontjai alapján. Egyházpolitikai lépéseit kezdettől az a meggyőződése diktálta, hogy a hagyományos társadalmi rend megőrzésének egyedüli garanciáját a katolikus egyházban és annak a keresztény királlyal való összefonódásában pillantotta meg. Az átélte történelmi kataklizmák és társadalmi megrázkódtatások erősítették benne a legitimizmus eszméjét, amelyhez egész életében ragaszkodott. Ameddig plébánosként és püspökként végezte társadalomszervező és lelkipásztori munkáját, ez nem okozott gondot, de a főpásztori tisztség elnyerése már előre vetítette az elkerülhetetlen konfliktust az új társadalmi erőkkel, amelyek a háborús vereség miatt kompromittálódott korábbi rezsimmel szemben léptek el. Legitimista meggyőződése és a hercegprímás szerepéről alkotott sajátos közjogi elgondolása ettől kezdve kikerülhetetlen konfliktusba sodorta a társadalmi és politikai átalakulást képviselő erők csaknem mindegyikével. Az egyház és társadalom, egyház és politika változó viszonya valószínűleg sok területen e nélkül is mély ellentéteket szült volna, de a hercegprímás ragaszkodása a közjogi szerepéről alkotott, kissé anakronisztikussá vált felfogásához a konfliktus elmérgesedéséhez vezetett. A szerző részletesen tárgyalja a hercegprímás közjogi szerepének történeti kialakulását és jelentésének változását a 439. skk. oldalakon, és később is vissza-visszatér ennek téves interpretációjára. A koronázó esztergomi érsek közjogi szerepe valójában inkább szimbolikus volt, nem hatalmi jogosítvány. Az egyház legitimáló funkciója ideológiai jellegű, az uralom vallási és eszmei szentesítésén nyugszik, de ez nem azonos a hatalmi funkcióval, azt a király helyetteseként inkább a nádor töltötte be.

Mindszentynek a megüresedő érseki székbe való megválasztását, annak sajátos körülményeit részletesen ecseteli a könyv írója. Mindszenty jelentős morális tökéletet halmozott fel azzal, hogy a vészkorszakban szembeállt a nyilas uralommal, amiért Sopronköhidára is deportálták. (Veszprémi püspökként például segítette a zsidók kikeresztelkedését, és megtiltotta a

plébánosainak, hogy az elhurcolt zsidók lakásait és javait kiigényeljék a hatóságoknál.) Ezért a haladó erők is rokonszenvvel tekintettek rá, és nem gondolták, hogy kinevezéséből bármi baj származhatnék. Akik a Szentszéknek ajánlották, világos jellemzést adtak erényeiről és hibáiról, amelyek között felsorolták kivételes konokságát, és bár a pápai kúria egyes tagjaiban is voltak kétségek a „parasztpüspök” diplomáciai rugalmassága iránt, mégis úgy gondolták, hogy kinevezésével védhetik az egyház érdekeit a fenyegető ateista, kommunista uralommal szemben.

A könyv feltétlen érdeme, hogy írója nagy empátiával rajzolja meg Mindszenty emberi vonásait, mind az erkölcsi integritását, mind pedig erős jellemét, hajlíthatatlanságát, amelyek a kiépülő kommunista diktatúrával ütközve végül letartóztatásához és elítéléséhez vezettek. Részletesen tárgyalja a törvénytelen koncepciós per lefolyását és Mindszenty raboskodásának kegyetlen körülményeit, az 1956-os kiszabadulását és végül az amerikai követségre menekülését a forradalmat leverő szovjet csapatok elől. Feltárja az amerikai követségben töltött éveit és küzdelmét a Kádár-rezsim ellen, amellyel szemben engesztelhetetlen gyűlöletet táplált. Az egyházfő fogsága és ellenállása egyfelől folyamatosan megkérdőjelezte a rezsim legitimitását, ugyanakkor azonban hosszú időn át gátolta is az állam és az egyház viszonyának rendezését a rendszer konszolidációjának időszakában.

2.

A második felvetésem a katolikus egyház ún. „keleti politikáját” érinti. Valódi dilemma, hogy mi szolgálta jobban az egyház tartós érdekét a Kelet-európában kialakult új történelmi helyzetben: az engesztelhetetlen szembenállás az új rezsimekkel, vagy a realitások tudomásul vétele, és valamilyen rendezett viszony kialakítása az államokkal kötött megállapodások keretében? A katolikus egyház hatvanas években kiforrott „keleti politikája” szervesen illeszkedett abba az alkalmazkodási folyamatba, amely a modernitás viszonyaihoz való igazodást célozta. Ez a pápai enciklikák sorával kezdődött és a II. Vatikáni zsinatban ért fordulópontjához. Az egyház szembesült a vallásosság szerepének változásával a modern társadalomban. Az emberek mindennapi életvitelére gyakorolt korábbi domináns befolyása csökkent, erősödött a szekularizáció és laicizmus. Meghökkenítő és beszédes tény, hogy a vallásosság mértéke és intenzitása egyaránt csökkent a polgári liberális demokráciákban és a vallásszabadságot korlátozó diktatórikus államszocialista rezsimekben is. Ennek háttérében az ipari társadalomra jellemző modernizációs folyamat áll, amelynek következményei új helyzetet teremtettek az egyházak működése számára. Ezért is igyekezett a Szentszék

mindjobban szétválasztani a vallási és politikai szerepköröket. A hívők és az egyház érdekeinek politikai képviselőjét inkább világnézeti pártok – a kereszténydemokrácia, keresztényszocializmus – és keresztény társadalmi szervezetek útján kívánta gyakorolni, végül meg is tiltotta a papok közvetlen politikai szerepvállalását. Eltörölte a korábbi feudális rangok és címek használatát is, amelyek az egyház egykori privilegizált helyzetének relikviái voltak a tradicionális társadalomban, de már nem illettek a modern társadalmi és politikai viszonyokba. Ettől kezdve a hercegprímási rang sem lehetett többé hivatkozási alap (erről azonban a fogoly Mindszenty a könyv szerint csak később értesülhetett, ezért 1964-től már csak prímásként írta alá leveleit.)

A Szentszék a katolikus egyház működésének folyamatosságát biztosítandó, az állam és egyház közötti megállapodásokkal *modus vivendi*-t keresett a kelet-európai államszocialista rezsimekkel is. A magyar állam és a római katolikus egyház közötti viszony rendezésének sokáig akadálya volt Mindszenty fogsága és ellenállása az amerikai követségi menedékben. A szerző nemzetközi összehasonlításban értékeli más térségbeli országok helyzetét is, összevetve azokat a magyar állapotokkal. A legcsökönyösebben Mindszenty utasított el elvi alapon minden kiegyezést a fennálló rendszerrel, végig ellenségesen viszonyult a békepapi mozgalomhoz, és árulásnak tekintett minden megalkuvást a kommunista hatalommal. A könyv részletesen bemutatja azt az elhúzódó diplomáciai egyezkedési folyamatot, amely végül a prímásnak az amerikai követségről való távozásához és a 80 éves főpápnak az érseki hivatalából való pápai felmentéséhez vezetett.

A szerző a *Gesinnungsethik und Verantwortungsethik* (elvi v. "érzületi" etika és felelősség-etika) weberi kettősségével jellemzi a teljes elzárkózásnak versus realista együttműködésnek ezt a dilemmáját. (p. 1394.) Ez a dilemma minden jelentős politikai fordulatnál jelentkezik – Webernél ez a forradalmi cselekvés vagy reformista politika kapcsán vetődött fel az 1918-19-es németországi politikai változások idején. De később a hidegháborús logika versus enyhülési politika kettősségében ugyanúgy megjelent, mint ahogy az egyházpolitikában is jelen volt a dilemma az engesztelhetetlen szembenállás vagy a hatalommal való realista kiegyezés között. XXIII. János pápa *Pacem in Terris* c. enciklikájának szavai szerint „a „tévedés” (ateizmus, marxizmus), illetve a „megtévedtek” (ateisták, marxisták) két különböző dolog. Ergo a megtévedtekkel lehetséges együttműködés és dialógus, és akár még a tévedésben is rejtőzhet valami jó.” (p. 1150-1151.) Mellesleg jegyzem meg, hogy

az ateista kommunisták a hatvanas-hetvenes években maguk is hasonló érvek mentén kezdték szorgalmazni a marxisták, világi humanisták és keresztények közötti párbeszédet.

A „keleti politika” idővel a nemzetközi diplomáciában is utat tört a détente idején. Főleg a Német Szövetségi Köztársaság szorgalmazta a szociáldemokraták kormányra kerülése óta, az államszocialista rendszerekkel való párbeszéd és jogi rendezés útját keresve. Ezt követte a helsinki biztonsági és együttműködési értekezlet és megállapodás, amelynek megkötése után alig 15 évvel ezek a rezsimek végül háború nélkül is felbomlottak. Felvetődik a kérdés, hogy a „keleti politika” mennyiben járult hozzá e változáshoz? Nem volt-e végső soron eredményesebb a korábbi évtizedes hidegháborús taktikánál? Az egyházpolitika terén is jogos a kérdés, hogy vajon hosszú távon az intranzigencia volt-e a helyes egyházpolitika, s nem inkább a mégoly konfliktusterhes együttműködés, amely tartósan rendezésre törekedett az egyházak működési kereteinek biztosítása érdekében? Melyik lazított többet a diktatúra abroncsain? Mindszenty kétségkívül az előbbi pártján állt, olyannyira, hogy egy megjegyzéséből ítélve még egy szent háborút is jogosnak vélt a kommunista rezsimek ellen. Akik Mindszenty Józsefet szent embernek tekintik, és nem akarják elismerni tévedéseit, azok bizonyára elhibázottnak vélik a megbékélési politikát. Véleményem szerint viszont a párbeszéd és együttműködési készség alapvető és fontos társadalmi kérdésekben hosszú távon mindenképp termékenyebb lehet, mint a merev szembenállás. A történelemben mindig vannak alternatívák, és léteztek ilyenek a háborús vereség és megszállás időszakában és a diktatúra felé menetelő országban is. A magyar politikatörténet fontos kérdése, hogy a nyugati típusú kereszténydemokrata politika miért nem tudott nálunk mély gyökeret eresztetni, még a háborút követő rövid demokratikus időszakban sem. A könyv részletesen feltárja ennek okait, bemutatva egyrészt az új hatalom oktatáspolitikájával szembeni heves egyházi ellenállást, valamint Mindszenty ridegen elutasító magatartását és ellenségességét bármilyen, nem az egyházi hierarchiának közvetlenül alárendelt kereszténydemokrata politikával szemben, mint amilyent történetesen a Barankovics-párt képviselt.

3.

Végül opponensként hangsúlyozni kívánom, hogy a történeti sorsfordulók által előidézett szükségszerű konfliktusok bemutatása során a szerző a történeteket mindvégig a lelkiismereti és vallásszabadságot feltétlen értéknek tartva tárgyalja. A polgári demokrácia és liberális jogállam körülményei között ez természetes követelmény, diktatúrákban azonban a lelkiismereti és vallásszabadságért meg kell küzdeni. Ez sok lelkiismereti problémát és

politikai dilemmát okoz a hívők és az egyházi hierarchia számára egyaránt. Eközben kulcsfontosságúvá válik a türelem kérdése a konfliktusok kezelésében. A kommunista hatalom berendezkedése idején a hatalom vajmi kevés türelmet tanúsított politikai és ideológiai ellenfeleivel szemben. A kommunista diktatúra közismerten nem elégedett meg a hatalom iránti állampolgári lojalitással, hanem ideológiai monopóliumra – később hegemoniára – is törekedett, az egyházakkal való összeütközés ezért elkerülhetetlen volt. A rezsim későbbi történetében viszont mind fontosabbá vált a türelem kívánalma. A türelem fontos erénye minden pluralista társadalomnak és politikának, és ez érvényes mindmáig az állam és az egyházak, valamint az egyes vallási felekezetek viszonyában egyaránt. Hozzáteszem, a hívők és a nem vallásos emberek mindennapi kapcsolatában is alapvető fontosságú a világnézeti türelem. A világnézeti intolerancia bizonyosan gátolja egy demokratikus társadalomban is elkerülhetetlenül jelentkező konfliktusok megoldását.

Történetünk összefüggésében fontos kérdés, hogy a konfliktusban álló felek között az egyik oldal világnézeti intoleranciájára való hasonlóképp intranzigens reagálás mennyire mozgíthatja elő a lelkiismereti és vallásszabadság ügyét? A Mindszenty-ügynek e tekintetben vannak máig ható tanulságai a demokratikus közélet vonatkozásában. A demokratikus politikának a vallásossághoz való viszony terén egyetlen elfogadható teendője van: a lehető legnagyobb mértékben, egyenlően biztosítani a lelkiismereti és vallásszabadságot. A történetíró e tekintetben tagadhatatlanul empatikusan viszonyul a „fehér mártíromságot” elszenvedő Mindszenty alakjához. Amint írja: „szándékainak őszintesége megkérdőjelezhetetlen. Ugyanakkor... döntései lehetnek tévesek is, amire egy történésznek rá kell mutatnia.” (1400) Az opponens véleménye szerint a historikus ars poeticáját nehéz volna szebben megfogalmazni.

Befejezésül szeretném megerősíteni azt az értékelésemet, hogy Balogh Margit eredeti kutatásokra, levéltári forrásokra és kortárs levelezésekre és sajtónyilatkozatokra is támaszkodva jelentős történeti munkát alkotott. A magyar történelem tragikus sorsú főpapjának, Mindszenty Józsefnek élettörténetét tárgyyszerűen dolgozta fel, és életének társadalmi és közéleti háttérét, intézményi kereteit és szellemi tartalmát minden eddiginél részletesebben tárta fel. A történetíró különleges vonzalma a korabeli körülmények és személyes motivációk feltárása iránt olykor már a konkrétumokkal és részletes ismeretekkel való szeretetteljes pepecselés benyomását kelti, de ez kétségtelenül növeli a munka történeti hitelét.

Új tudományos eredménynek tekinthető mindenekelőtt a fiatal papnövendéket érő szellemi hatások feltárása, amelyek erkölcsi és világnézeti meggyőződéseit formálták, valamint Pehm József hosszú plébánosi korszakának és működésének minden eddiginél alaposabb feltárása. Igen hiteles az a korrajz, amelyet a történetíró a két világháború közötti Magyarország társadalmi és politikai viszonyairól és benne Mindszenty lelkipásztori és társadalomszervező tevékenységéről nyújtott. Hasonlóan újszerűen ábrázolja és részletekbe menően dokumentálja a háború utáni politikai és közéleti viszonyokban gyökerező konfliktusokat, amelyek a Mindszenty-perhez vezettek, valamint a fogságból való 1956-os kiszabadulásának és végül az amerikai követségre való menekülésének körülményeit. A követségi menedékben töltött kényszerű fogság körülményeit is részletesen feltárta, és eddig nem nyilvános források alapján rekonstruálta azt a kínos diplomáciai és politikai huzavonát, amely végül Mindszenty távozásához és hivatalából való felmentéséhez, valamint élete utolsó éveiben a külföldi magyar emigrációban folytatott missziójához vezetett.

Opponensként történetírói kvalitásainak főként két elemét emelném ki: az egyik az elfogulatlan, megértő szándék, a *sine ira et studio* módszer hűséges követése, amely mindenekelőtt tárgyyszerű hitelességre törekszik. A másik az a törekvése, hogy a tragikus sorsú főpap élettörténetét mindvégig elmélyült társadalom- és politikatörténeti elemzésekbe ágyazza be. Ezek közül is kiemelném a Mindszenty legitimizmusának jelentőségére, valamint az egyházpolitika honi és nemzetközi változásaira való reflexióit. A fentieknek köszönhetően Balogh Margit könyve önálló kutatásokon alapuló, gondolatgazdag, jól megírt, eredeti belátásokat tartalmazó mű, amely feltétlenül érdemes az akadémiai doktor cím odaítélésére.

Budapest, 2019 aug. 24.

Bayer József, az MTA rendes tagja